

A detailed historical painting of a battle scene, likely from the 17th or 18th century. The scene is set on a vast, open battlefield with a hazy, overcast sky. In the foreground, a dense group of soldiers in period uniforms is engaged in combat, with some on horseback. The middle ground shows large formations of infantry in various stages of movement and engagement. The background features more distant units and a line of trees on the horizon. The overall atmosphere is one of intense military action and historical significance.

Fred Vogelzang

‘Sorchvuldich van eere ende reputatie’

**Adellijke militairen in Staatse dienst
in het Sticht in de zeventiende en
achttiende eeuw**

In oudere literatuur wordt de ondergang van de adel in de zestiende eeuw als militaire kaste geschetst. De tactische en technische veranderingen zouden het oude ridderlijk ideaal en daarmee de aristocratische militair overbodig gemaakt hebben. In deze bijdrage wordt de rol van een militaire loopbaan voor de in het Sticht actieve adel onderzocht. Daaruit blijkt dat de edellieden hun positie in het leger weten te handhaven en mee evolueren met de modernisering. Een carrière als officier blijft sociaal wenselijk en sluit sterk aan bij het zelfbeeld van de adel. Dat hun maatschappelijke positie alles behalve aangetast wordt als zij

Fred Vogelzang (1961) studeerde geschiedenis en museologie in Utrecht en Leiden. Daarna was hij enkele jaren werkzaam als docent en onderzoeker aan de universitaire lerarenopleiding in Utrecht. In dienst bij het Erfgoedhuis Utrecht ondersteunde hij als provinciaal historicus lokale musea en historische verenigingen. Sinds enkele jaren is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats in Wijk bij Duurstede. Daarnaast is hij freelance historicus en publiceert regelmatig over kastelen en buitenplaatsen, over erfgoed en regionale geschiedenis.

kiezen voor een legerloopbaan, blijkt niet alleen uit hun huwelijkspatroon en hun sociale relaties, maar ook door hun deelname aan bestuur en het bezit van kastelen en buitenplaatsen in de vroegmoderne periode.

Toen stadhouder Willem III in 1688 op uitnodiging van het Engelse parlement naar Londen vertrok om daar het koningschap op zich te nemen, bevond zich in zijn gevolg een van zijn vertrouwelingen, Goderd baron van Reede van Ginckel. Van Ginckel, luitenant-generaal van de cavalerie, moest direct aan de slag om muitende Engelse troepen, die Willem III niet als hun nieuwe soeverein wensten te erkennen, in het gareel te krijgen. Nadat de rust was weergekeerd en Goderd bovendien de Royal Scots Guards had kunnen overtuigen niet op eigen houtje naar hun vaderland terug te keren, werd hij aangesteld als opperbevelhebber van de Noordelijke troepen in Willems nieuwe koninkrijk. Zoals in deze periode gebruikelijk bestonden deze troepen niet alleen uit Engelsen, maar waren er ook Deense en Hollandse regimenten in opgenomen.

Toen de afgezette Engelse koning Jacobus in Ierland landde en daar een succesvolle opstand leek op te tuigen, dwong dat Willem III om met zijn strijdmacht de Ierse Zee over te steken. Ook bij deze veldtocht viel hij terug op zijn oude strijdmakker Van Ginckel. Ze ontmoetten Jacobus ten westen van de stad Drogheda aan de rivier de Boyne, waar in juni 1690 een grote veldslag werd geleverd. Mede door een gewaagde uitval van de cavalerie onder Van Ginckel behaalden de Engelse troepen de overwinning en werden de Ieren verdreven. Ze vluchtten naar het zuiden. Hun aanvoerder, Jacobus, gaf het goede voorbeeld en kwam als eerste in Dublin aan.

Willem III vertrok voor dringende zaken naar het continent en liet het aan Van Ginckel over om de rest van Ierland te pacificeren. In veldslagen bij Athlone en Limerick werden de Ierse troepen van de katholieke Jacobus nog verder gedecimeerd. Zo stierven maar liefst 7.000 vijandelijke soldaten in de slag bij Aughrim. Zulke verliezen dwongen de Ieren op de knieën. Voor de moeite werd baron Van Ginckel verheven tot graaf van Athlone, een titel die zijn nazaten nog steeds dragen.¹

Oorlogen waren dé gelegenheid voor officieren om roem en rang te vergaren. Dat wordt niet alleen duidelijk geïllustreerd door de wederwaardigheden van Goderd van Ginckel, maar bijvoorbeeld ook door de carrière van de Utrechtse edelman Gerard Ploos van Amstel. Gerard was de zoon van de Utrechtse regent Adriaan Ploos, die dankzij politieke machinaties en een uitstekende relatie met stadhouder Frederik Hendrik er voor had gezorgd dat zijn familie, afkomstig uit de Weespse middenstand, een adellijke erkenning had verkregen. Zijn zoon Gerard had hij

Goderd Adriaan van Reede van Ginckel (1644-1703), heer van Amerongen en luitenant-generaal. Schilderij van Adriaan van der Werff, met Van Reede afgebeeld in wapenuitrusting en de commandostaf in de hand. Op de achtergrond is de Slag bij de Boyne afgebeeld. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-3935.

De Slag bij Athlone, 1691. Prent van Adriaen Schoonebeek, 1695. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB 82.605.

voorbested voor een politieke loopbaan, maar een korte militaire carrière leek hem een goede voorbereiding. Het zou anders lopen. Vader Ploos organiseerde een plekje in een regiment kurasiers. Het normale promotietraject wenste Adriaan voor zijn zoon te versnellen, doel was ten slotte een regentenpost. De beste manier was oorlog: tijdens veldslagen willen er nogal eens doden vallen en dat schiep mogelijkheden voor jonge officieren om de opengevallen plaatsen in te nemen. Ondanks machinaties van vader duurde het enkele jaren voordat Gerard de kapiteinsrang bereikte, maar daarna rees zijn ster snel. Gerard was actief in het staartje van de Tachtigjarige Oorlog en vocht op verschillende plaatsen in Vlaanderen. Hem beviel het soldatenleven zeer en tegen de bedoeling van vader in, bleef Gerard in actieve dienst. Na de Vrede van Munster was van daadwerkelijk oorlogvoeren tijdelijk geen sprake, maar Gerard wist een aanstelling als garnizoenscommandant binnen te slepen. Dat bood bovendien gelegenheid om nevenfuncties te verzamelen. Zo was hij als houtvester van Utrecht verantwoordelijk voor de jachtterreinen van de stadhouders. Inmiddels was hij getrouwd met de dochter van een schatrijke adellijke Duitse koopman en had een gezin gesticht. Met vrouw en kinderen bracht hij meer tijd door op zijn huis aan de Drift in Utrecht en op zijn buitenplaats Oudegein aan de Vaartse Rijn.² Het bezit van een buitenplaats kwam vaker voor onder hoge Utrechtse militairen, zoals we nog zullen zien. Zo bewoonde Goderd van Ginckel, als hij niet op veldtocht was, het in 1672 na de Franse verwoesting herbouwde kasteel Amerongen. Deze voorbeelden laten zien dat de adel in de zeventiende eeuw actief was in het internationale krijgsbedrijf. In dit artikel bestudeer ik de rol van het leger in het leven van een edelman. Hoe keek de adel aan tegen een militaire loopbaan? Welke

gevolgen had die keuze voor zijn sociale positie? Ik concentreer me daarbij op het Sticht in de vroegmoderne tijd. Na 1795 kwamen de massale volkslegers op, die in veel opzichten fundamenteel verschillen van de strijdkrachten van voor de Franse Revolutie. Door me te beperken tot het Sticht, kan ik op een wat meer gedetailleerd niveau de sociale relaties en de levensstijl van een overzichtelijke groep militairen bestuderen, namelijk die edellieden die in het Utrechtse hun wortels hadden, bezittingen kochten of sociale banden smeedden.

Ik begin met een korte historische schets over de relatie adel - krijgsbedrijf. Vervolgens beschrijf ik de gevolgen van technologische en organisatorische vernieuwingen in de vroegmoderne tijd. Ik ga in op de rol van officieren in het Staatse leger en schets een aantal aspecten van de leefwijze van de adellijke officier en de sociale kringen waarin hij verkeerde. Ik kies Utrechtse voorbeelden, maar juist omdat de adellijke officier met name geografisch zeer mobiel is, is er geen sprake van een uitsluitend of typisch Utrechts verschijnsel. Daarom geef ik een kort overzicht van de positie van de adellijke militair in de ons omringende landen. Door de adellijke officieren in de sociale omgeving van Belle van Zuylen als casestudie op te voeren, laat ik concreet zien welke rol zij spelen binnen de elite van Utrecht.

De orde der 'vechters'

Sociale ongelijkheid is van alle tijden. Sinds de crisis in 2008 is dat thema opnieuw sterk in de belangstelling komen te staan. Onderzoekers als Thomas Piketty en Robert Reich laten zien dat de ongelijkheid de afgelopen decennia is toegenomen, vooral economisch.³ Ze waarschuwen voor een te grote economische ongelijkheid, die kan leiden tot politieke en sociale verschillen en bij een te grote kloof kan uitmonden in onrust, opstand en revolutie. Maatschappelijke ongelijkheid, zo benadrukken ze in navolging van andere auteurs, dient te worden gelegitimeerd om geaccepteerd te worden. Dat gebeurt middels een 'sociaal contract' zoals Jean Jacques Rousseau dat aan het einde van de achttiende eeuw al beschreef, waarin de rol, de taken en de positie van verschillende maatschappelijke groepen is vastgelegd en die door de leden van de samenleving wordt aanvaard. De enige andere manier om ongelijkheid in stand te houden, is namelijk door onderdrukking en terreur.

In de middeleeuwen worstelde men eveneens met het probleem van sociale ongelijkheid en werd gezocht naar manieren om die verschillen zo te legitimeren dat er geen voortdurende strijd woedde. Al in de tiende eeuw schreef Adalbero, een neef van de hertogen van Lotharingen: 'Hier op aarde zijn er sommigen die bidden, anderen die strijden en weer anderen die werken'.⁴ Bij zijn indeling gebruikte hij de term 'orde', wat impliceert dat het gaat om een van bovenaf, door God gegeven, indeling. Daarmee is niet alleen de plaats van ieder individu een onveranderlijk gegeven, maar bestaat er ook een hiërarchie. De spreker is een geestelijke en daarom verwondert het niet, dat hij de groep van bidders, zijn eigen stand, op de hoogste trede neerzet. Autoriteit wordt uitgeoefend door het woord en het zwaard.

Het betrof hier uiteraard een ideaalbeeld. In de werkelijkheid waren de grenzen vloeïend, paste niet iedere groep in dit schema en bestond er sociale mobiliteit. De groep der vechters wist zich tot de belangrijkste klasse in de maatschappij op te werken. Over die klasse gaat deze bijdrage. Een belangrijke ontwikkeling was het adopteren door de bestuurlijke elite van kenmerken van de ruitersklasse, de bereden strijders. Die ruiters zelf namen op hun beurt veel culturele kenmerken van de elite over. Door de geleidelijke versmelting van deze twee groepen ontstond de ridderschap, die zich ook formeel ging onderscheiden van de andere sociale lagen.⁵ Deze aristocratie maakte daartoe steeds meer gebruik van statussymbolen als familiewapens en versterkte huizen. Door zichzelf bijzondere kwaliteiten toe te dichten, legitimeerde ze haar positie en daarmee de ongelijkheid in de maatschappij. In de loop van de elfde eeuw kreeg dit vorm in het concept van

Een anoniem middeleeuws, min of meer contemporaine, miniatuur van de slag bij Agincourt van 1415. De slag is gestileerd weergegeven, maar het is in een oogopslag duidelijk dat de boogschutters een minstens even belangrijke rol spelen als de ridders te paard. Via Wikicommons.

de 'prudhomme'. Dit beeld schreef voor dat een man wijs en gematigd moest zijn, een trouwe raadgever en steun voor zijn heer en ook een dapper en ervaren soldaat. Dat was niet hetzelfde als een vechtersbaas: een gewelddadige brutaal was niet navolgenswaardig. Het ging om iemand die met moed en beleid de strijd aan ging. Dit concept evolueerde tot de ridder zonder vrees of blaam, die we kennen uit de hoofse literatuur.⁶ Op basis van deze 'ingeboren' kenmerken onderbouwde deze elite haar formeel hogere sociale en economische positie. Voorwaarde was om naast 'hoffelijk' gedrag te beschikken over 'speciale deskundigheid in het krijgsbedrijf'.⁷ Deze 'arbeidsverdeling' tussen bidders, vechters en werkers werkte door in de hele maatschappelijke constellatie. De bidders en vechters stelden zich hiërarchisch boven de werkers en dat vertaalde zich in grote maatschappelijke en economische voordelen. Omdat een wapenrusting een dure zaak was en de militaire vaardigheden intensief geoefend moesten worden, waren de 'vechters' vrijgesteld van veel verplichtingen. Al functioneerden vele edellieden als ambtenaren en bestuurders in dienst van een vorst en werden ze daarmee eerder een 'noblesse de robe', hun zelfbeeld bleef verbonden aan het ridderideaal. Zij waren ervan overtuigd dat een natuurlijke affiniteit met oorlogsvoering diep in hun genen zat. Er is nog een belangrijk aspect aan deze identiteitsvorming: het is vooral op de mannen gericht. In veel samenlevingen is gewapend conflict een fundamenteel onderdeel van de mannelijke identiteit: kan een man niet langer vechten, dan wordt hij - soms letterlijk - naar de vrouwenwereld verwezen.⁸

Barsten in het wereldbeeld

De militaire praktijk bracht dit wereldbeeld aan het wankelen. Een voorbeeld was de veldslag die op zondag 27 juli 1214 plaatsvond bij Bouvines.⁹ Gewone infanteristen, voetvolk, bleken in staat om de Franse ridders te omsingelen en van hun paard te trekken. Tijdens de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) waren het opnieuw niet de adellijke ridders die de beslissing op het slagveld brachten

maar de uit de boerenstand gerekruteerde boogschutters. Individuele dapperheid en vechtlust, het ridderideaal bij uitstek, legden het af tegen gedisciplineerde troepen die samenwerkten. Dat had de beroemde Guldensporenslag (1302), waar voetvolk gewapend met goedendags¹⁰ de schitterend uitgedoste Franse ridders versloeg, al laten zien. Het duurde echter lang voordat hieruit militaire lessen werden getrokken: dit inzicht tastte het fundament van de samenleving te zeer aan. De 'warrior elite' zou ermee zijn legitimering verliezen.¹¹

Ook veranderingen in techniek bedreigden de rol van de adellijke ridders. De introductie van betere kruisbogen en later vuurwapens en kanonnen leidde uiteindelijk - zij het heel geleidelijk - tot militaire aanpassingen. De grotere kracht van kruisbogen en later van vuurwapens dwong tot steeds dikkere bepantsering en dat maakte de ridders log en minder mobiel. Bij veldslagen als Poitiers (1356) en Agincourt (1415) bleek dat een doorslaggevend nadeel. In de zachte en modderige ondergrond liepen de zwaarbeladen paarden vast. Belandde een ridder eenmaal op de grond, dan kon hij vaak niet meer op eigen kracht overeind komen. Door de groeiende discipline van het voetvolk verschoof het zwaartepunt op het slagveld van de cavalerie naar de infanterie. Intensieve training in formatie-vechten maakte de infanterie heel lastig te verslaan door troepen te paard. Steeds meer vormden de 'gewone' soldaten de harde kern van een succesvol leger. Dat kon niet met in het seizoen opgeroepen boeren, maar vereiste voortdurende oefening. Het door de lokale heer opgeroepen, feodale leger maakte plaats voor een staand leger. Deze technologische ontwikkelingen op het slagveld staan bekend als de militaire revolutie van de zestiende eeuw. Eén van de ingrijpende gevolgen zou zijn geweest, dat de adellijke ridder een anachronisme werd en dat legers kozen voor professionele officieren, met een heel andere maatschappelijke achtergrond.

De militaire reputatie van de adel werd nog verder ondergraven door twee andere ontwikkelingen. Ten eerste vertrouwde de aristocratie op een soort aangeboren militaire vaardigheid. Daardoor voelde ze geen noodzaak zich aan te passen aan de hierboven geschetste nieuwe omstandigheden en raakte zij steeds verder achter op de militaire ontwikkelingen. Bovendien nam het aantal onervaren officieren sterk toe door de neiging van veel vorsten om officierscommissies in het leger te verkopen zonder te letten op geschiktheid. De onkunde van deze 'salonridders' wreekte zich uiteraard op het slagveld en tastte de reputatie van de hoge rangen sterk aan, vooral vergeleken met de uit de lagere rangen opgeklimmen niet-adellijke officieren. Dit maakte het echech van de adel als militaire vechtmachine uiterst zichtbaar.¹²

De oorlogsvoering was gemoderniseerd en de adel was in een achterhaald middeleeuws ideaal blijven steken: dat is het beeld dat uit de historische literatuur over oorlogsvoering in de vroegmoderne tijd oprijst.¹³ Een bijtende satire hierover is Don Quichote, de held uit een parodie op de ridderroman van de Spaanse militair Cervantes uit 1605. Schreef Cervantes met azijn in de pen, andere auteurs keken eerder nostalgisch terug op een geïdealiseerde periode.¹⁴ Het oude sociale schema was achterhaald, het was nu de moderne staat die de legers uitrustte of inhuurde, waarin bovendien techniek en voortdurende training de doorslag gaven. Zwitserse huurlingen bijvoorbeeld, beheersten het in formatie-vechten tot in de puntjes en werden daarom door alle Europese heersers ingehuurd.¹⁵ De nieuwe wapens en technieken gingen de financiële draagkracht van individuele edellieden te boven, waarmee de particuliere, feodale legertjes van het slagveld verdwenen. Het was de staat die het geweldsmonopolie naar zich toe trok. Voor de adel was geen plek meer, haar rol als orde der strijders was uitgespeeld.¹⁶

Militaire ondernemers

De laatste tijd is dit beeld van de amateuristische, adellijke militair sterk bijgesteld en wordt zelfs aan het concept van de militaire revolutie getwijfeld. Eerder lijkt er sprake te zijn van een

langzame evolutie, die bovendien per regio verschilde in tempo en inhoud.¹⁷ Ook de ondergang van de adel als militaire klasse staat daarbij ter discussie. Weliswaar verdwenen de feodale leger-tjes onder de lokale edelman, maar de huurlegers die daarvoor in de plaats kwamen, werden - zo blijkt - in grote meerderheid uitgerust en aangevoerd door diezelfde edellieden, die bovendien een belangrijke rol speelden bij de modernisering van het militaire bedrijf. De adel ontpopte zich als militaire ondernemer en trad in dienst bij de hoogste bidder. En juist omdat veel officierspos-ten via koop werden verkregen, was het de - vaak rijke - aristocratie die in staat was om deze ambten naar zich toe te trekken. Dat betekent dus dat de adel in de top van het leger niet werd vervangen door burgerlijke beroepsmilitairen.¹⁸

Ook het vermeend conservatisme van de adel blijkt sterk overdreven. Als antwoord op de klach-ten over het tekort aan strategische en andere militaire vaardigheden werden militaire academies opgezet. Ze waren weliswaar ook toegankelijk voor niet-edellieden, maar het grootste deel van de kadetten werd gerekruteerd uit de adellijke families. Eigenschappen die hogelijk werden gewaardeerd in officieren waren zelfbeheersing/discipline, leiderschap, inspiratie en dapper-heid, waarmee het oude ideaal van de 'prudhomme' nog springlevend bleek. Het was een beroep dat vroeg om grote inzet en offervaardigheid. Het was tenslotte zeker niet zonder gevaar en vooral onder de (lagere) officieren vielen relatief veel doden. De adellijke officieren leverden deze inzet vanuit de overtuiging dat het leger hun natuurlijke habitat vormde en dat een adellijke geboorte voorbestemde tot een dapper en eervol militair bestaan. Sommige edellieden zagen dapperheid zelfs als een standsmonopolie, al waren ze er van doordrongen dat moed alleen niet voldoende was. Die diende vergezeld te gaan van de juiste technische vaardigheden en strategi-sche inzichten. Vandaar de groeiende populariteit van de militaire academies. Ons land liep daarin alles behalve voorop: pas in 1814 werd hier onder koning Willem I in zijn kasteel in Breda een militaire school opgericht.

In de Republiek vond een groot deel van de training on the job plaats. Een beginneling werd als junior toegevoegd aan een regiment om daar het vak te leren. Vaak kwam men als kadet in dienst en doorliep de rangen. Een kruiwagen kon helpen om wat stappen over te slaan, wat zeker bij hogere edellieden regelmatig voorkwam.

De ontwikkeling van het Staatse leger

De verzameling van noordelijke gewesten die later de Republiek zouden vormen, leerde tijdens de opstand tegen Spanje tussen 1568 en 1590 met vallen en opstaan een eigen strijdmacht te vormen. In de zestiende eeuw bestonden staande legers nauwelijks. Rond het Brusselse en Haagse hof en in sommige strategisch belangrijke vestingen waren vaste troepen gelegerd, maar de Spaanse regering beschikte in de Nederlanden rond 1560 over nauwelijks meer dan 3.000 sol-daten.¹⁹ In het midden van de zestiende eeuw waren het vooral hoge edellieden die troepen orga-niseerden en betaalden en als kapitein of kolonel 'eigenaar' waren van een regiment. Voor deze edellieden was een carrière in de strijdmacht een logische stap, die zoals we zagen, in het ver-lengde lag van hun adellijke identiteit. Zo konden ze aanzien en roem vergaren en de status van het eigen geslacht vergroten.

Na het uitbreken van de Opstand was Willem van Oranje de hoogste militair in de Nederlanden. Zijn troepen bestonden uit Duitse regimenten, onder Duitse kolonels, aangevuld met legervend-els uit Wallonië en Frankrijk. In de loop van de tijd veranderde dit en kwamen meer soldaten van eigen bodem: de watergeuzen werden bijvoorbeeld als een soort marine geïncorporeerd. Na de vorming van de Unie van Utrecht waren het de gewestelijke Staten die de troepen inhuurden. De stadhouders bleven opperbevelhebber, maar omdat de Staten steeds meer het geld fourneerden, wilden ze ook zeggenschap.²⁰ Uiteindelijk namen de Staten-Generaal de hoofdrol op zich en

Een veldslag in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Op de voorgrond botsen twee cavalerie-eenheden op elkaar. Daarachter staan de eenheden van de artillerie en infanterie opgesteld. Daartussen voert de cavalerie een charge uit. Schilderij van Peter Snayers, Collectie Rijksmuseum SK-A-1555.

benoemden zij de hoge militairen en opperbevelhebbers. Willem van Oranje behield echter grote invloed op de samenstelling van het leger en wist veel familieleden en protegés op hoge militaire posten te benoemen. Een van hen was Filips van Hohenlohe, zijn schoonzoon. Deze resideerde samen met zijn vrouw Maria van Nassau op het kasteel van IJsselstein, als hij tenminste niet op veldtocht was. In 1606 zou hij in IJsselstein overlijden.

In 1576, bij de Pacificatie van Gent, bleek de bevolking een grote afkeer van huurlingen te hebben ontwikkeld door het gedrag van de buitenlandse troepen. Dit leidde tot de heen-zending van veel Fransen en Duitsers. Toch bleef het aandeel van buitenlandse troepen hoog. Onderzoek naar de herkomst van de Staatse officieren in de zeventiende en achttiende eeuw laat zien dat net iets meer dan de helft van de stafofficieren uit de Nederlanden afkomstig was. Van dat aandeel was een ruime meerderheid van adel. In de militaire top was het percentage edellieden helemaal overweldigend: slechts 13% van de generaals in de achttiende eeuw was een burger. Nederlandse edellieden bekleedden bijna een kwart van de hoogste rangen, de rest was verdeeld over getel-de Fransen, Duitsers, Zwitsers en Britten.²¹

Het tussen 1595 en 1650 gemiddeld 30.000 man tellende Staatse leger (met uitschieters naar 60.000) bestond net als zijn officieren uit een bonte mengeling van nationaliteiten: Engelsen, Schotten, Fransen, Duitsers en Zwitsers. Dat was bij de tegenstander niet anders: ook het leger aan Spaanse zijde maakte gebruik van huurlingen uit diezelfde landen. Omdat lang niet overal uniformen waren ingeburgerd, moet dat op het slagveld tot grote verwarring hebben geleid.²² Het Staatse leger bestond uit infanterie, cavalerie en artillerie. De infanterie kende afdelingen met piekeniers, haakbussen en musketiers, waarvan de laatste twee met vuurwapens werden uitgerust. Die vuurwapens, aanvankelijk weinig precies en langzaam, werden door verandering van tactiek steeds effectiever. De inzet van veel schutters tegelijk bleek een formidabele

vuurkracht te vormen. Tijdens het herladen werden ze door afdelingen piekeniers beschermd. Dat betekende veel oefening, want alleen grote, samengestelde troepenmachten konden zulke ingewikkelde manoeuvres uitvoeren.

De kleinste eenheid was de compagnie, met tussen de 100 en 200 man. Zo'n compagnie werd geleid door een kapitein, samen met een luitenant en een vaandrig. Een vaandrig was vaak een jonge (edel)man, die zo in de praktijk het vak leerde. Na enkele jaren schoof hij door naar zijn eigen commando. Bij de cavalerie heetten de 'hoge' officieren ritmeester, luitenant en kornet. Ook sergeants en korporaals werden officieren genoemd, namelijk houder van een 'officium', maar zij waren de 'kleine' officieren. Iedere compagnie, of het nu ging om cavalerie of infanterie, telde drie hoge officieren, ongeacht de omvang.²³

Oorlog voeren in deze periode betekende vooral strijd leveren vanuit vestingen en steunpunten. Bij voorkeur werden veldslagen vermeden omdat daarin het toeval een te grote rol speelde en de overwinning zeer onzeker was. De veldslagen die plaatsvonden, ontstonden vaak doordat marcherende legers per ongeluk op elkaar stuitten.²⁴ Na het Twaalfjarig Bestand probeerde het Spaanse leger vanuit bruggenhoofden het noorden te verslaan.

Uiteindelijk werd in 1648 de Vrede van Munster gesloten. Er werd direct gediscussieerd over inkrimping van het leger. Voor veel officieren was dat financieel een ramp. Voor sommige adellijke officieren bood het echter mogelijkheden tot een carrière buiten het leger, als regent of grootgrondbezitter. Ook kon nu eindelijk zitting worden genomen in een gewestelijke Ridderschap, het adellijk lichaam bij uitstek. Daar werd namelijk vaak een voorbehoud gemaakt voor bijvoorbeeld edellieden in buitenlandse dienst: aan hen werd geen toegang verleend, omdat zij een eedverbond met een ander waren aangegaan.²⁵ Gerard Ploos bijvoorbeeld weigerde zijn militaire functies neer te leggen en kon geen deel uitmaken van de eerbiedwaardige Utrechtse Ridderschap. Niet voor iedereen gold deze bepaling, ook toen waren 'some animals more equal than others'. Voor de buitenechtelijke zoon van Frederik Hendrik, Frederik van Nassau, heer van Zuylestein, bleek zijn functie als kapitein en later kolonel van een afdeling voetvolk geen bezwaar om in de Utrechtse Ridderschap ingeschreven te worden.²⁶

Stadhouder en hoogste commandant van het Staatse leger Frederik Hendrik paste eveneens de tactiek toe om vanuit sterke uitvalsbases de tegenstander te bestoken. Zo veroverde hij in 1629 Den Bosch. De Spanjaarden probeerden hem van dat beleg weg te lokken door een strooptocht over de Veluwe te houden, die ook het oosten van Utrecht bereikte en daar veel ellende veroorzaakte. Portret door Gerrit Honthorst, 1650. Collectie Rijksmuseum Amsterdam SK-A-178.

In veel opzichten was oorlog in deze periode nog altijd een seizoensgebonden fenomeen. Dat betekende dat militairen een deel van het jaar in garnizoenen lagen en tijd hadden voor sociale geneugten. Vroeger was men afhankelijk van de agrarische cyclus. De boeren, die als soldaten moesten worden ingezet, konden slechts op bepaalde tijden het bedrijf in de steek te laten om te gaan vechten. Door het ontstaan van beroepslegers van huurlingen was die afhankelijkheid van de agrarische cyclus weliswaar veranderd, maar niet opgeheven. Voor de strijd waren paarden namelijk onmisbaar, als vervoersmiddel en als strijdmiddel. Pas rond mei echter was er voldoende voedsel voor de paarden beschikbaar om ten strijde te trekken, tenzij grote voorraden konden worden aangelegd. In het derde kwart van de zeventiende eeuw verkregen de Franse legers door het opbouwen van arsenalen met hooi een grote voorsprong.²⁷ Dat de Republiek deze maatregel niet had genomen, was een van de redenen dat ze de inval van 1672 nauwelijks kon weerstaan.

De bevoorradings gebeurde door particulieren. Willem III bijvoorbeeld liet zijn leger foerageren door de ondernemers Machado en Pereira. Antonio Alvares Machado, uit een Portugees-joods geslacht, was koopman in Amsterdam en 'provediteur-generaal van het leger van den staat'. Bovendien schoot hij regelmatig kapitalen voor aan de stadhouder om zijn veldtochten mogelijk te maken. Als eigenaar van het buiten Hogevecht en later Vechtoever in Maarsse, had hij ook connecties met het Utrechtse.

De Franse overval in 1672 dwong tot overdenking. De Republiek voerde een succesvolle oefeningsstrategie in vredestijd door, die het mogelijk maakte om na de *Glorious Revolution* in 1688 een goed geoefend leger naar Engeland te sturen, waarvan de aan het begin genoemde Godard van Ginkel een van de commandanten was.

Een officiersloopbaan

De lagere officieren werden op voordracht van de stadhouder aangesteld door de Raad van State, de hoogste officieren direct door de Raad, na goedkeuring door de Staten-Generaal. Dat laatste was omdat generaals het bevel mochten voeren over alle troepen, niet alleen over die van een bepaalde provincie. Uiteraard mochten de stadhouders tijdens veldtochten zonder ruggespraak gesneuvelde officieren vervangen.

Een aspirant begon onder een ervaren kolonel en leerde het vak in de praktijk. Dat gold voor hoog en laag. Zo begon graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen als gewone ruiter in een afdeling onder Frederik Hendrik. Hij bracht het uiteindelijk tot veldmaarschalk.²⁸ Er was vaak strijd om opengevallen officiersposten, waarbij adellijke kandidaten niet schroomden om gebruik te maken van hun familieconnecties. Generaals hadden vaak een voorkeur voor edellieden, omdat die door hun achtergrond en 'kwaliteit' een natuurlijk overwicht over de soldaten zouden hebben.²⁹ Dat sloot aan bij de twee belangrijkste eigenschappen die een commandant diende te bezitten: een persoonlijke voorbeeldfunctie en organisatietalent. Het eerste betekende dat hij door zijn leefwijze in vredestijd en optreden tijdens het gevecht zijn soldaten tot inspiratie diende, het tweede dat hij door connecties en financiën in staat bleek om een compagnie bij elkaar te krijgen en te houden. Dat laatste was in de praktijk vaak veel belangrijker dan militaire vaardigheden en talenten. Zo durfde prins Maurits niet in te gaan op het verzoek van de Raad van State in 1605 om na een veldtocht alle officieren te evalueren en de onbekwamen en de lafaards te ontslaan. Maurits voorzag dat hij zo teveel compagnieën zou kwijt raken. De loyaliteit van de soldaten was namelijk niet gebonden aan de natie bij wie ze in dienst waren, maar aan hun kapitein. Werde deze ontslagen, dan viel het hele regiment uit elkaar. Soms waren soldaten in een compagnie, net als hun commandant, bijvoorbeeld afkomstig uit dezelfde stad. Dan woog die persoonlijke band zwaar. De Raad van State en de Staten-Generaal gaven opdracht om troepen te werven. Van te voren werd vastgesteld voor welke soldij dat diende te gebeuren, maar fraude kwam voor op alle

Kasteel Natewisch bij Amerongen. De heer van Natewisch, Joost Taets van Amerongen, verloor drie zoons op het slagveld in dienst van stadhouder Willem III. Het is belangrijk om te beseffen dat een legerloopbaan niet alleen eer en glorie opleverde, maar ook een gevaarlijke beroepskeuze was. Zoon Frederik bracht het tot kolonel van een regiment, dat in 1719 in Schotland was gelegerd. Collectie NKS, Foto Doriann Kransberg.

niveaus. Een officier ontving vervolgens 'loopgeld' per aangeworven soldaat. Het was lucratief om meer mensen op de rol te hebben dan in werkelijkheid deel uitmaakten van een compagnie: het verschil kon de officier in eigen zak steken. Liefst haalde men de soldaten van ver weg, omdat dan de kans op desertie het kleinst was: een soldaat uit een aanpalend gewest kon veel gemakkelijker de weg naar huis vinden.³⁰

Net als hun soldaten waren de (adellijke) officieren uit heel Europa afkomstig. Zo trok Francois d'Aulnis, seigneur de Bourouill in de zeventiende eeuw naar het noorden om dienst te nemen in het Staatse leger. Zijn nazaten werden door Willem III opgenomen in de Nederlandse adel en bleven actief in het leger. Een van de laatste Utrechtse telgen was kapitein Frederik Herman D'Aulnis de Bourouill, die in 1819 stierf. De familie D'Aulnis is geen uitzondering. Vele Nederlandse adellijke geslachten hebben buitenlandse militaire wortels. Schotten en Zwitsers waren dermate alom vertegenwoordigd dat ze zelfs niet gerekend werden tot buitenlandse troepen, waarvoor aparte subsidies bij de Statenvergaderingen verkregen dienden te worden.³¹ Een typische vertegenwoordiger was kolonel sir James Cockburn of Rislaw, die in dienst was bij de Staatse troepen. Zijn zoon, sir William, trouwde in een Utrechtse familie. Een andere Utrechtse, Maria Hoogerbeets, die in de Brigittensteeg woonde, was getrouwd met de Schotse luitenant-kolonel Andries Caddel, commandant van een eigen vendel.³² Een voorbeeld uit Zwitserland is de in 1709 geboren Jean Mock, die als huurling naar de Republiek trok. Hij begon als nederig vaandrig, maar stichtte een militaire dynastie. Zijn zoon Gabriël Mock werd in de adelstand verheven en trouwde als luitenant-generaal van de artillerie in Staatse dienst met Isabella de Pesters, de dochter van het machtige Utrechtse Statenlid Jan de Pesters, die zich heer van Cattenbroek mocht noemen en in Zeist op een buitenplaats resideerde. Hun zoon Johannes werd kapitein bij de generale staf. Johannes' schoonzoon bracht het onder het koninkrijk tot generaal-majoor van de cavalerie.³³

Jan Godin, geboren in 1539 in Valenciennes, was een kapitein in Franse dienst, die vanwege zijn protestantse geloofsovertuiging naar Antwerpen vluchtte. Hij werd eveneens de grondlegger van een militair geslacht dat in de Republiek zijn sporen zou verdienen. Nazaat Carel Godin bijvoorbeeld nam dienst bij de zeemacht, bombardeerde met zijn schip Veere de Franse havenstad Toulon en zag veel actie tijdens de Spaanse Successieoorlog, die met de Vrede van Utrecht eindigde. Zijn broer Pieter was als kapitein betrokken bij de zeer bloedige slag van Malplaquet, trok met zijn soldaten door Spanje en eindigde als commandant van de vesting Den Bosch. Carels zoon Pieter Anthony bracht het tot kolonel der cavalerie.

Europese perspectieven

In veel Europese samenlevingen bleef de keuze van de adel voor een militaire loopbaan de conventie, vandaar ook het feit dat het Staatse leger zoveel buitenlandse adellijke officieren kende. In andere Europese landen werd die keuze nog versterkt door het feit dat het leger mogelijkheden bood om te stijgen op de maatschappelijke ladder. Edellieden verkregen door hun dienst een hogere titel en voor burgers vormde het de manier om tot de adelstand door te dringen. Andersom 'bewees' of bevestigde een militaire carrière het adeldom van het geslacht, wat vooral een rol speelde bij recent geadelde geslachten.

Er waren daarnaast economische motieven: in tijden van oorlog(sdreiging) bracht een benoeming in het leger een relatief zeker inkomen en daarmee toegang tot een bepaalde levensstijl. Dat wordt geïllustreerd door de verzuchting van de Duitse officier Arnold Friedrich von Landsberg, die in 1670 aan een neef schreef dat velen van zijn krijgsmakkers zich na hun ontslag door de vorst van de Palts bij de diverse gewestelijke Staten meldden voor een positie. Dat bracht het gewenste honorarium om 'standesgemäss' te kunnen leven. Van hun Duitse wachtgeld lukte dat

Kolonel Pieter Godin bewoonde kasteel Drakestein in Utrecht en trouwde met Isabella Lucretia Barchman Wuytiers. Hij werd verheven tot graaf van het Heilig Roomse Rijk. Zijn zoon Jan Carel liet het leger voor wat het was en volgde een bestuurlijke loopbaan, werd schepen van de stad Utrecht en lid van de Staten-Generaal. De Barchman Wuytiers waren weliswaar Amsterdamse kooplieden, maar ook hier stroomde legerbloed door de aderen. Zo was Cornelis Gerard Barchman Wuytiers, heer van huis Vliet te Lopikerkapel, luitenant-kolonel der dragonders. Dat deze familie adellijke aspiraties had, blijkt uit het feit dat de Wuytiers zich net als de Godins met een buitenlandse titel tooiden. Collectie RKD, IB 00918036.

Het leger bood gelegenheid wat van de wereld te zien. Een beroemde Fransman die dienst nam in het Staatse leger vanwege juist dat aspect, was de filosoof René Descartes. Prent door Pieter Schenk, eind zeventiende eeuw. Collectie Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-9223.

niet.³⁴ Hoeveel een officiersfunctie opbracht, is lastig na te gaan. Voor soldaten werd de soldij in de Republiek door de Staten vastgesteld. Een officier kreeg vaak een 'lumpsum', waaruit hij de onkosten voor zijn regiment kon bestrijden. Het hing af van zijn efficiëntie en eerlijkheid hoeveel geld daarvoor werkelijk werd gebruikt en hoeveel in eigen zak verdween. Zo werden soms meer mensen op de rol gezet dan het regiment werkelijk omvatte. De soldij van die spooksoldaten kon dan voor andere dingen worden aangewend. Aan de andere kant waren de Staten niet altijd even vlot van betalen en moest de commandant soms grote bedragen voorschieten. Oorlog bood dan mogelijkheden om door plundering en inbeslagname wat van deze uitgaven terug te krijgen en voor soldaten om hun achterstallige soldij wat aan te zuiveren. Typend mogen de openingsregels zijn van een soldatenliedje uit de Dertigjarige Oorlog: 'Hüt dich, Bau'r ich komm/ Mach dich bald davon'.³⁵

In veel landen richtten arme of verarmde adellijke families hun blik op de krijgsmacht als levensvervulling. Dat werd versterkt omdat een alternatief nogal eens ontbrak: in diverse landen was het 'not done' om als edelman zijn brood te verdienen met handel of handarbeid. Het leger bood bovendien de mogelijkheid om wat van de wereld te zien, een opleiding te volgen en een internationaal, sociaal netwerk op te bouwen. Veel families beschouwden het leger als een adellijke *finishing school*. Ook politiek bood het leger kansen. De vorsten gebruikten militaire benoemingen om de adel aan zich te binden, terwijl hoge functies in het leger toegang gaven tot de vorst, met de bijbehorende sociale en politieke invloed.³⁶

Een loopbaan als militair vormde dus absoluut geen sociale barrière. Zelfs de 'noblesse de robe', de ambtsadel, zag zichzelf als 'bellatores' en presenteerde trots - al dan niet verzonnen - stambomen waarin voorouders met militaire carrières de boventoon voerden. Een officier had bijna vanzelf de status van een heer.³⁷ Dat kwam onder meer tot uitdrukking in het dragen van een wapen, een adellijk privilege. Degens en andere wapens werden overal en opvallend gedragen, in de kerk, op straat, in de herberg. Dat leidde tot veel geweld. Tal van edellieden kregen minstens één keer in hun bestaan met een beschuldiging van doodslag te maken. Het was een sociaal onderscheidingsmiddel: een gewone burger die bewapend over straat ging, haalde zich al snel de gramschap van een aristocraat op de hals en die werd meestal met geweld getoond. De eer moest direct en met het wapen worden beschermd.³⁸ Een kort lontje was een maatschappelijke noodzaak voor een edelman.

De rol van de adel in het leger verschilde enigszins per land. In Zweden bijvoorbeeld, waar relatief veel mensen in de adel waren opgenomen, was er een groot verschil tussen arme en rijke edellieden. Een carrière in het leger of het bestuur bood een geschikte ingang tot de hoogste klasse. Ruim tien procent van de Zweedse adel nam dienst in het leger.³⁹ In Denemarken verloor de adel juist haar belangrijke rol in het leger en richtte ze zich meer op het beheer van grootgrondbezit.⁴⁰ Pruisen leek aanvankelijk het Deense patroon te volgen. Toen echter het vorstenhuis daar een staand leger creëerde en de adel stimuleerde dienst te nemen, werd die ontwikkeling gekeerd.⁴¹ In Frankrijk oefenden de conservatieven sterke sociale druk uit op jonge edellieden om vooral een loopbaan binnen het leger te zoeken. Ze keken naar de Engelsen, waar het voor jongere zonen van aristocratische families geen sociaal stigma met zich meebracht om in handel en bedrijf werkzaam te zijn. De Chevalier d'Arc, een bastaardkleinzoon van Lodewijk XIV, zag het liefst dat alle officieren edellieden waren en dat militaire benoemingen niet langer te koop werden aangeboden. Hij baseerde zich daarbij op de geschriften van Montesquieu. In de ogen van de Chevalier d'Arc en die van zijn conservatieve medestanders moest het militaire leven van burgerlijke smetten gezuiverd worden. Ze zetten zich af tegen de luxe en rijkdom van de bovenlaag. Dat paste volgens hen niet bij de traditionele Franse waarden van de elite. De adel pleegde

Theodorus-George de Pelichy (1679-1734). De uit Amsterdam afkomstige De Pelichy raakte in Spaanse dienst zwaar gewond bij de slag van Oudenaarde (1708). Daarna nam hij een commissie aan in het Staatse leger, waar hij het tot kolonel bracht. Hij trouwde met zijn nicht uit Vianen en verkreeg de titel van baron. Hij kocht enkele grote huizen in Utrecht en ook de buitenplaats De Koppel in Abcoude. Zijn militaire carrière moet dus financieel succesvol geweest zijn. Collectie RKD IB 00086695.

daarmee verraad aan die eigenschappen die haar vroeger zo geschikt had gemaakt om het land bestuurlijk en militair te leiden. Dit had de grote militaire achteruitgang veroorzaakt, die de internationale positie van Frankrijk vanaf de zeventiende eeuw zo had verzwakt. Zo'n reflex om het verleden te idealiseren, is een typische reactie bij een nationale crisis. In

Nederland bijvoorbeeld ontstond aan het begin van de negentiende eeuw het beeld van de Jan Saliegeest, die de trotse en ondernemende mentaliteit van de Gouden Eeuw zou hebben ondermijnd. Ondanks hun nadruk op de adel als militaire kaste waren deze Franse conservatieven er van overtuigd dat mensen die op eigen kracht in het leger waren opgeklommen en lang genoeg een hoge rang bekleedden, tot de adel dienden te worden toegelaten. Adeldom was dus niet alleen een geboorterecht, maar kon ook verdiend worden.⁴²

Hun standpunten werden ingegeven door de ontwikkelingen in hun vaderland. In Frankrijk was een carrière in het leger vooral een keuze van verarmde adellijke families. De sociale top werd steeds meer belaagd door parvenu's die hun geld in handel, ambacht en de financiële sector hadden verdiend en middels gekochte adelspatenten doordrongen tot de hogere kringen. Zij gebruikten hun (niet op het slagveld verdiende of getoetste) adellijke titels te pas en te onpas. De 'oude' adel reageerde door haar middeleeuwse wortels te benadrukken, waarvan hun ridderlijke en dus militaire traditie een belangrijk fundament vormde. Ze wist de toegang tot de Ecole Militaire te beperken tot families die minstens vier generaties tot de adel behoorden.⁴³

In de Habsburgse landen was het leger altijd al een manier geweest om te stijgen op de sociale ladder. Het gaf avonturiers een mogelijkheid een titel te verwerven. In het multi-etnische rijk van de keizer was het heel gebruikelijk om met vele nationaliteiten samen te werken en was de adel relatief open.⁴⁴

Families en buitenplaatsen

Het maatschappelijk aanzien van de adellijke militair in de Republiek wordt voor een deel zichtbaar in de keuze voor huwelijkspartners. In Utrecht blijkt dat onder meer uit het huwelijkspatroon. Veel van hen trouwden in de hoogste adellijke en patricische Stichtse families. Bovendien vinden we nogal wat Nederlandse en buitenlandse hoge officieren als eigenaar van een kasteel of buitenplaats. Hoewel adellijke officieren regelmatig van standplaats wisselden, laten huwelijk en huizen zien dat ze zich ook bonden aan een plek. Sommige officieren hadden oude wortels in het Utrechtse, anderen kwamen er door omstandigheden terecht, maar in beide categorieën zijn voorbeelden te vinden van mensen die sociaal geheel ingeburgerd raakten.

Het huis Rhijnestein bij Cothen. Tekening van Jan de Beyer, 1745. Koninklijk Huisarchief MCS788.

Dat is bijvoorbeeld te zien aan de loopbaan van Anthony van Utenhove. Hij was tussen 1595 en 1606 kapitein van een compagnie voetvolk, gelegd in Utrecht, en werd daarna kolonel van een Stichts regiment. Hij trouwde met Agnes van Renesse van Baer en verkreeg via zijn vrouw het huis en de heerlijkheid Rhijnestein bij Cothen. Daarna werd hij aangesteld als gouverneur van Oostende. Zijn zoon, Hendrik van Utenhoven, kocht huis en heerlijkheid Amelisweerd en bracht het tot luitenant-generaal van de infanterie. Hendrik werd vervolgens overgeplaatst als commandeur van de vestingstad Hasselt en later van Den Bosch. De zoon van Hendrik en zijn vrouw Martha koos eveneens voor het beroep van legerkapitein. Grootvader, vader en zoon namen - in de periode dat ze niet in actieve dienst waren - zitting in de Utrechtse ridderschap en hadden op die manier toegang tot de Statenvergadering.⁴⁵

De Utenhovens illustreren dat sommige families generaties lang in het leger actief waren en van vader op zoon of schoonzoon het beroep doorgaven. En al werden ze regelmatig elders gelegd, ze hielden hun band met het Utrechtse in stand. Zulke families met lange militaire relaties zijn er meer. Zo was Jan van der Lawick, afkomstig uit een Gelders riddergeslacht, degene die kasteel Buren voor Willem van Oranje veroverde op de Spanjaarden. Neven en ooms waren betrokken bij het beleg van Bredevoort, Wesel en Den Bosch. In de achttiende eeuw waren nazaten nog steeds in Staatse dienst. Johan Anthony van Lawick Pabst was kapitein van de karabiniers. Hij trouwde in 1766 met Johanna Geertruida Maria van Reede van Nijevelt. Johans vader was kolonel der infanterie. Ook de kinderen van Johan Anthony volgden in de familietraditie: zijn zoon Diederik werd kapitein bij de infanterie. Tot in de twintigste eeuw waren er Van Lawick Pabsten te vinden in de hoogste echelons van de strijdkrachten.

In 1792 kocht Gijsbert Carel Cornelis Jan van Lynden, brigadier van de garde du corps van stadhouder Willem V, kasteel Sandenburg in Langbroek, zodat hij zitting kon nemen in de Utrechtse ridderschap. Vijf jaar later trouwde hij met Bennudina Maria de Beaufort. Weliswaar was zij van burgerlijke afkomst, maar haar familie bekleedde al generaties lang belangrijke bestuursfuncties.

Haar vader was een vertrouweling van de stadhouder. Passend in het al eerder geschetste huwelijkspatroon is met name het feit dat de De Beauforts ook sterke militaire wortels hadden. Zo was Bennudina's grootmoeder de dochter van een generaal en waren ooms, oudooms en haar overgrootvader eveneens militair.⁴⁶

Het waren vooral de landprovincies van de Republiek waar de adel een belangrijke rol speelde en daarbinnen was een militaire carrière voor de adel belangrijk.⁴⁷ Een voorbeeld is Willem Joseph van Gent, net als de Van Lyndens uit een Gelders adellijk geslacht afkomstig, die in 1672 het Utrechtse kasteel Drakenburg kocht en luitenant-admiraal van Holland werd. Lang kon hij van die waardigheid niet genieten. Binnen enkele maanden trok hij richting Engeland, waar hij stierf bij de zeeslag van Soleday.

Niet iedereen vestigde zich definitief in het Sticht. Opvallend is wel dat relatief veel adellijke militairen kozen voor een kasteel of buitenplaats als residentie in de periode dat ze in het Sticht werkzaam waren. Zo'n woning paste bij of versterkte hun adellijke status. Zo bewoonde de kolonel der infanterie Franciscus Burman het kasteel Batestein bij Vianen en was De Beesde bij Bunnik eigendom van Petronella Johanna van Bueren en haar man luitenant-generaal en gouverneur van de troepen in Friesland Wytse Watze van Cammingha. Deze Van Cammingha is zelfs verantwoordelijk voor het feit dat het middeleeuwse kasteel in Utrecht zijn familienaam ging dragen.

Ruurd Carel van Camminga (1721-1793), geboren op Amelisweerd. Net als zijn vader Watze doorliep hij een militaire carrière. Hij eindigde met de rang van luitenant-kolonel in Staatse dienst en overleed in 1793. Let op de stoere toernooihelm. Collectie RKD IB00109345.

Johan Adolph van Hardenbroek stamde uit een oude Stichtse familie, die eeuwenlang kasteel Hardenbroek bij Werkhoven bewoonde. Door financiële omstandigheden raakte dit bezit uit de familie. Johan Adolph, die in het midden van de achttiende eeuw het van kapitein tot luitenant-generaal bracht, wist het oude familiehuus terug te kopen. Als commandant van Veurne en gouverneur van Bergen op Zoom en met hulp van een flinke erfenis van zijn broer was hij in staat om het oude kasteel te renoveren en uit te breiden. Zoals veel hoge militairen liet hij zich in harnas afbeelden, met op de achtergrond een veldslag. Schilderij van Johan Heinrich Neuman, Collectie RKD IB 00083117.

Het huis Oostbroek bij De Bilt was een tijdlang de buitenplaats van de officier Burchard baron von Deneken, in dienst van de koning van Hannover. Afbeelding door P.J. Lutgers, 1842, HUA 201716.

De ridderhofstad Lichtenberg bij Woudenberg werd bewoond door Jacob van Rhenen, luitenant-kolonel van een regiment infanterie in dienst van de Staten. Het middeleeuwse Lichtenberg was gebouwd door een telg uit de familie Van Renesse, maar raakte in de zestiende eeuw in handen van Amersfoortse kooplieden. In 1641 werd het gekocht door Thomas van Stakenbroek, die een militaire achtergrond had. Hij was als gewone cavalerist begonnen en was opgeklimmen tot ritmeester. Hij bracht het uiteindelijk tot luitenant-generaal en gouverneur van de stad Grave. Hij had duidelijk maatschappelijke aspiraties, want na de aankoop van het huis Lichtenberg probeerde hij dit tot ridderhofstad te laten verheffen. De bouwkundige kenmerken van zo'n ridderhofstad bezat het huis al: een ophaalbrug, een omgrachting en een voorburcht met een boerderij. Het verzoek werd echter afgewezen en zijn weduwe verkocht het huis later aan David van Marlot, die een hechte relatie onderhield met het Oranjehuis. Diens dochter trouwde met de eerder genoemde luitenant-kolonel Jacob van Rhenen.

Huis Vuylcoop bij Schalkwijk was wel erkend als riddermatige woning. Deze middeleeuwse woontoren werd na 1680 eigendom van luitenant-kolonel Gerard van Rossem. In het begin van de achttiende eeuw kwam het huis in handen van luitenant-kolonel van de cavalerie Frederik Willem baron van Falkenhayn. Ook het huis Zuilenburg in Overlangbroek gaf zijn bewoners of huurders status vanwege de erkenning als ridderhofstede. In 1693 werd deze dertiende-eeuwse woontoren verkocht aan Cornelis van Weede, ritmeester der cavalerie. Lang kon deze niet genieten van dit buiten met zijn bijzondere tuinaanleg: binnen een jaar overleed hij.

Een aan Gelderse adellijke geslachten zoals de Van Eck van Panthaleons en Van den Steens gelieerde militair was Hendrik Frederik Richard Lijnslager. In 1731 geboren, werd hij adelborst bij de marine om zo in de voetsporen van illustere naamgenoten als Hendrik Lijnslager te treden. Hij verkreeg het commando over een eigen oorlogsschip, maar om onbekende redenen besloot hij over te stappen naar de landstrijdkrachten. Vervolgens raakte hij als vaandrig bij Bergen op

Zoom zwaar gewond, maar hij herstelde en doorliep de rangen van kapitein en majoor. In 1770 vroeg hij ontslag uit actieve dienst en trok zich terug op het tot buitenplaats verbouwde kasteel Doorn.⁴⁸ Zijn carrière had hem geen windeieren gelegd: zo kocht hij rond zijn nieuwe bezit diverse boerderijen en gronden aan.

Niet alleen middeleeuwse kastelen waren in trek als woning bij hoge militairen, ook buitenplaatsen. Net buiten de stad Utrecht lag aan de Leidse Rijn Rijnlust. Deze buitenplaats werd begin negentiende eeuw bewoond door Ludovicus baron van Boecop, die als generaal-majoor lid was van het hooggerechtshof in Utrecht. Zoals Van Boecop waren en nog velen.

Het huis Oostbroek bij De Bilt was een tijdlang de buitenplaats van de officier Burchard baron von Deneken, in dienst van de koning van Hannover. Hij was getrouwd met de rijke plantage-eigenaresse Jeanne du Peyrou. Hun zoon, eveneens Burchard geheten, zou in 1793 in Hollandse dienst sneuvelen tijdens de oorlog in de Zuidelijke Nederlanden tegen Frankrijk. Ze werden regelmatig gezien in de Amsterdamse schouwburg en in de salons van de beste kringen. Von Deneken was een voorbeeld van een buitenlandse militair die zich in het Utrechtse vestigde en een huwelijk met een lokale schone sloot.⁴⁹ Hij was een van de vele officieren die afkomstig waren uit de ons omringende landen. Zo trok een Duitse kapitein genaamd Van Brienen eveneens naar de Nederlanden. Zijn nazaat, Derk, bracht het tot burgemeester van Rhenen en kocht daar het huis Lievendaal. Hij trouwde Anna Margaretha de Ruyter. Hun kleinzoon werd luitenant in de infanterie en een achterkleinzoon majoor. Deze laatste werd in de adelstand verheven.⁵⁰

De adellijke familie Casembroot vluchtte in de zestiende eeuw vanuit Brugge naar het noorden. De eerste Casembroot in de Republiek trouwde met Cornelia Ruys van Wayestein uit een Utrechtse adellijke familie. Zijn nazaat Leonard de Casembroot trad in het huwelijk met Isabelle Adele Singendonk, die weduwe was van luitenant-generaal Reinout Gerard Tuyl van

Serooskerken. Jean Louis de Casembroot, generaal-majoor en eigenaar van kasteel Rhijnstein bij Cothen was Reinouts zwager. Jeans zoon was weer officier der infanterie en getrouwd met Johanna Catharina Mamuchet van Westrenen. Veel van zijn kinderen volgden eveneens een loopbaan in het leger.⁵¹ De familie Mamuchet was niet alleen eigenaar van huis Groeneveld bij Baarn maar ook van de buitenplaats Houdringe net buiten De Bilt.

Het patroon is inmiddels duidelijk: adellijke militairen behoorden tot de Stichtse bovenlaag, ongeacht of het om inheemse of buitenlandse adel ging. Ze trouwden in adellijke of patricische kringen, bezaten kastelen en buitenplaatsen en maakten veelal deel uit van een militaire dynastie.

Case-studie Belle en haar beaux

Hoe beschouwde de Stichtse adel nu een militaire loopbaan? Een inkijkje krijgen we via de familie Van Tuyll van Serooskerken. Dit op Slot Zuylen woonachtige, adellijke geslacht had diverse officieren in zijn gelederen. Diederik Jacob van Tuyll (1772-1826) was generaal-majoor in Russische dienst en stierf als Russisch gezant in de Verenigde Staten op de thuisreis. Zijn jongere broer was generaal in Engelse dienst.⁵² Beide heren waren achterneefjes van Belle van Zuylen, die opgroeide in een omgeving waar het leger een belangrijke rol speelde. Zij schreef regelmatig over de officieren in haar omgeving.

In de novelle *Cécile* laat Belle van Zuylen haar hoofdpersoon een indeling van de maatschappij beschrijven, waarin ze de adel in twee klassen verdeelt. De eerste klasse is de geboorte-adel, voor wie ze duidelijk weinig achting koestert. Ze worden in haar boek met een jaargeld economisch ondersteund, krijgen een 'weinig luisterrijke' onderscheiding en spelen verder geen actieve rol in de samenleving. Anders is dat met de tweede adellijke klasse, die bestaat uit 'officieren, die een zekere rang hadden bereikt, van hun kinderen, van degenen die zekeren ambten hadden bekleed'. Deze klasse, die gezien haar omschrijving op merites is gebaseerd, staat open voor nieuwkomers die door hun werk en inzet een positieve bijdrage aan de maatschappij hebben geleverd. Belle zou adeldom graag via de vrouwelijke lijn doorgegeven zien worden, waarbij ze elders in de novelle uitspreekt te vermoeden dat ware adeldom, die van binnen zit, eerder onder de elite dan onder de 'boerenkinkels' zal worden aangetroffen.⁵³ Onder die adeldom verstaat zij een soort beschaving, een intellectuele ontwikkeling die de leden van het Utrechtse milieu waarbinnen zij opgroeide, vaak ontbeerden.

Ze wist waarover ze sprak. In Belle's omgeving bewogen zich vele militairen. Niet alleen haar eigen ooms, grootvaders, neven en broers zochten hun fortuin in een legercarrière, ook velen onder haar vrienden, echtgenoten van haar vriendinnen en diverse potentiële huwelijkskandidaten bekleedden een militaire rang.

De meest in het oog lopende figuur is de Zwitserse kolonel David Louis, baron de Constant de Rebecque, ook wel genaamd d'Hermenches, die commandant was van een regiment in Staatse dienst. De Rebecque was in Den Haag gelegerd en leerde Belle kennen tijdens een - hoe toepasselijk - dansavond bij generaal-veldmaarschalk hertog van Brunswijk-Wolfenbützel. De Rebecque intrigeerde Belle van Zuylen vanwege zijn reputatie als rokkenjager, maar ook als behendig causeur. Hij was afkomstig uit Lausanne. Zijn vader, ooms en zijn drie broers waren allen eveneens in het leger opgenomen. Zijn vader had net als hij voor een carrière in dienst van de Republiek gekozen.⁵⁴ De Rebecque, die tijdens een veldslag gewond was geraakt en in het gezicht een romantisch litteken droeg, frequenteerde de Haagse salons vooral in het winterseizoen, als de regimenten in hun winterbivak logeerden. Oorlogsvoering was tenslotte een zaak van de zomer. Met De Rebecque voerde Belle een langdurige en intensieve

Luitenant-kolonel Louis de Casembroot, heer van Willige Langerak, in 1709 omgekomen bij de Slag bij Malplaquet. Collectie RKD.

correspondentie, waarin filosofische, maatschappelijke en politieke vraagstukken aan de orde kwamen, maar natuurlijk ook vele persoonlijke zaken. De Rebecque had geen hoge pet op van de Hollandse beau monde en dat vond weerklank bij Belle, die zich in haar geschriften zeer kritisch kon uitlaten over haar eigen kringen. Een soort 'epater la noblesse'.

Een huwelijk met De Rebecque was onmogelijk, omdat hij getrouwd was. Van Belle werd echter wel verwacht, dat ze, zoals van alle dames uit haar kringen, in het huwelijk zou treden. Een bonte rij echtgenoten-in-spé trok door haar leven en opvallend vaak waren die gekleed in een legeruniform. Zo dook graaf Francois-Eugene-Robert Noyel de Bellegarde op Slot Zuylen op, een uit de Savoie afkomstige generaal-majoor in dienst van de Staten-Generaal. Met hem hield ze lange tijd contact, maar tot een huwelijk kwam het niet. Ook ontving ze graaf Georg-Ernst von Sayn-Wittgenstein, een kolonel in Franse dienst.

Constant de Rebecque verveelde zich in de benauwde Haagse kringen. Hij kreeg van de Franse koning het verleidelijke aanbod om voor een salaris van 10.000 pond toe te treden tot de staf van een Zwitsers regiment in Parijs.⁵⁵ Belle en hij bleven contact houden en zo kreeg ze van hem uit de eerste hand verslag van zijn veldtocht naar Corsica, die hij in opdracht van zijn nieuwe broodheer ondernam. Hij schreef vooral over de leiders van de opstandelingen op het eiland, die in zijn ogen niets dan 'lafaards, moordenaars, dieven, nietsnutten, verraders en schurken' waren.⁵⁶ Het is onduidelijk of in die briefwisseling de bloedige details van het krijgsbedrijf zelf aan de orde zijn gekomen. Het moet voor de Zwitserse militair een enorm contrast zijn geweest: de verfijnde manieren die van hem tijdens de menuetten aan het hof van de stadhouder werden verwacht en de rauwe realiteit van het slagveld.

Ruiterportret van luitenant-kolonel Vincent Maximiliaan Tuyll van Serooskerken (1744-1794). Deze broer van Belle bezocht zijn zuster in Zwitserland tijdens zijn huwelijksreis. Als commandant raakte hij bij Maubeuge zwaar gewond. In het ziekenkamp liep hij dysenterie op, waaraan hij overleed. Schilderij door J.C. Hofman. RKD particuliere collectie.

Een veldslag in die tijd was een kwestie van koelbloedigheid. In lange rijen trokken de soldaten op, onderweg regelmatig vurend. Stuiterend decimeerden de kanonskogels de rangen, bloed en ledematen waren overal. Braken de linies, dan was de slag meestal verloren, maar om door te lopen in een regen van kogels vereiste enorme discipline. Verzorging van gewonden was in de achttiende eeuw zeer primitief: veel meer dan amputeren en verbinden konden de artsen niet. Kogels bleven vaak in het lichaam achter, gangreen eiste soms meer slachtoffers dan het gevecht zelf.⁵⁷ Zulke traumatische gebeurtenissen moeten hun sporen in de psyche van de officieren hebben achtergelaten. Zou dat niet vergelijkbaar zijn met de geestelijke aandoeningen die pas in de afgelopen eeuw bij militairen werden geconstateerd en behandeld? De psychische gevolgen van oorlog staan pas vanaf de Eerste Wereldoorlog in de belangstelling van psychologen en psychiaters. Onderzoek gaat nauwelijks in op eerdere conflicten.⁵⁸ Opvallend is bovendien dat vlak voor 1914 oorlog nog werd gezien als adequaat medicijn voor de aan neurasthenische aandoeningen lijddende bevolking van Europa. Het zou een louterende werking hebben op de persoonlijkheid. Het zou kunnen dat de adellijke bovenlaag in de vroegmoderne tijd zo intensief op oorlog werd voorbereid in opvoeding, mentaliteit en sociale verwachting, aangevuld met de concrete ervaring van bloedvergieten tijdens de jacht, dat zij minder gebukt ging onder de traumatische gebeurtenissen tijdens een militaire campagne. Nader onderzoek in egodocumenten kan hier misschien meer licht op werpen. Hoe dan ook, een militaire carrière werd voor een edelman in zijn kringen niet alleen geaccepteerd, maar zelfs aangemoedigd.

Isabella van Tuyll van Serooskerke, Belle van Zuylen. Schilderij door Guillaume de Spinney, 1757. Collectie Slot Zuylen.

Conclusie

In de middeleeuwen ontstond een beeld van een maatschappelijke ordening in verschillende standen. Eén van de hoogste standen was die van de strijders. Het behoren tot deze 'kaste der vechters' was en bleef lange tijd zeer aantrekkelijk. Het gaf grote maatschappelijke status en was voor adellijke mannen een bewijs van hun mannelijkheid. Het lidmaatschap van deze ridderstand werd erfelijk, maar moest ook bewezen worden door gedrag. Dat kon het beste op het slagveld. Het beeld dat technologische en tactische vernieuwingen de geoefende ridder overbodig maakte ten opzichte van goed geoefende massa-legers en dat daarmee de militaire rol van de adel was uitgespeeld, blijkt weinig hout te snijden. Daartoe bleken de aristocraten een te flexibele stand, die zich, zij het met enige vertraging, aanpaste aan de nieuwe realiteit. Niet alleen bleven edellieden een hoofdrol spelen in de hogere rangen van het moderne leger, de adel prefereerde een militaire loopbaan omdat die paste bij zijn zelfbeeld. Deze 'bewees' zijn maatschappelijke status en gaf sociaal aanzien. Bovendien werd het gezien als een goede school voor de adellijke opvoeding. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de geschriften van een adellijke Utrechtse als Belle van Zuylen, die voor een meritocratische adel die zijn sporen in maatschappij en leger heeft verdiend, een belangrijke rol in de samenleving reserveerde. Zij, met haar duidelijke kritische houding ten opzichte van haar eigen stand, is een onverdachte advocaat. Dat zij niet alleen stond, blijkt uit de posities die adellijke militairen in de samenleving bekleedden. In het Utrechtse van de zeventiende en achttiende eeuw vinden we vele militairen binnen de elite. Ze waren via huwelijken verbonden met de hoogste kringen, zowel binnen de adel als het patriciaat. Ze bewoonden huizen met hoge status als kastelen en buitenplaatsen en verkregen

Portret van David Louis Constant de Rebecque en twee officieren. Anoniem schilderij, laatste kwart achttiende eeuw. Collectie Slot Zuylen.

regelmatig bestuurlijke posten na hun diensttijd. Al met al is het duidelijk: een militaire loopbaan gaf aanzien en in vele adellijke families vinden we zoons die in het Staatse leger of als huurling in het buitenland actief waren. De adellijke militaire kaste was internationaal georiënteerd en net als bij de adel in het algemeen waren er vele huwelijksbanden tussen de militaire dynastieën. In hoeverre die traditie en hun opvoeding de edellieden voorbereidden op een leven dat zich afspeelde tussen de tegenpolen van een verfijnd leven in de salons enerzijds en het bloedige slagveld anderzijds, is onduidelijk. Voor de psychologische kant van het soldatenleven is voor de Eerste Wereldoorlog nog weinig belangstelling.

Literatuur

- Van Bommel 1988** ▶ J. van Bommel, 'Graaf Frederik van Nassau, heer van Zuijlestein', *Heemtijdingen, orgaan van de Stichts-Hollandse Vereniging* 24 (1988) 20-25.
- Crouch 2005** ▶ David Crouch, *The Birth of the Nobility. Constructing Aristocracy in England and France 900-1300*, Harlow 2005.
- Dethlefs 2014** ▶ Gerd Dethlefs, 'Dienst jenseits der Grenze. Adelige Offiziere in Overijssel und im Münsterland 1650-1802', in: *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 2014, 59-86.
- Doyle 2009** ▶ William Doyle, *Aristocracy and its Enemies in the Age of Revolution*, Oxford 2009.
- Dubois 1993** ▶ Pierre H. en Simone Dubois, *Zonder vaandel. Belle van Zuylen 1740-1805, een biografie*, Amsterdam 1993.
- Duby 1985** ▶ Georges Duby, *De drie orden. Het zelfbeeld van de feodale maatschappij 1025-1225*, Amsterdam 1985.
- Duby 1988** ▶ George Duby, *De zondag van Bouvines, 17 juli 1214. Oorlog in de middeleeuwen*, Amsterdam 1988.
- Eltis 1995** ▶ David Eltis, *The military Revolution in sixteenth-century Europe*, New York 1995.
- Ehrenreich 1997** ▶ Barbara Ehrenreich, *Blood rites. Origins and history of the passions of war*, New York 1997.
- France 2015** ▶ John France, 'The Battle of Bouvines 17 juli 1214', in: Gregory I. Halfond, *The Medieval Way of War. Studies in Medieval Military History in Honor of Bernard S. Bachrach*, Farnham 2015, 251-272.

- Gietman 2010** ▶ Conrad Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)*, Utrecht 2010.
- Girouard 1981** ▶ Mark Girouard, *The Return to Camelot. Chivalry and the English Gentleman* New Haven 1981.
- Goodwin 1967** ▶ A. Goodwin, 'Prussia', in: A. Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European States in the pre Reform Era*, New York/Evanston 1967, 83-101.
- Van Horn Melton 1995** ▶ J. van Horn Melton, 'The Nobility in the Bohemian and Austrian Lands', in: H.M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Vol 2, Northern, Central and Eastern Europe*, Londen/New York 1995, 110-143.
- Jespersen 1995** ▶ K.J.V. Jespersen, 'The Rise and Fall of the Danish Nobility 1600-1800', in: H.M. Scott, ed., *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Vol 2, Northern, Central and Eastern Europe*, Londen/New York 1995, 41-70.
- Know 2001** ▶ MacGregor Know and Williamson Murray, *The Dynamics of military Revolution 1300-2050*, Cambridge 2001.
- Langer 1980** ▶ Herbert Langer, *Der dreissigjährigen Krieg. Eine Kulturgeschichte*, Leipzig 1980.
- Lerner 2003** ▶ Paul Lerner, *Hysterical men: war, psychiatry and the politics of trauma in Germany 1890-1930*, Ithaca 2003.
- Lukowski 2003** ▶ Jerzy Lukowski, *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Basingstoke 2003.
- McManners 1967** ▶ J. McManners, 'France', in: A. Goodwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European States in the pre Reform Era*, New York/Evanston 1967, 22-42.
- Van Meeteren 1647** ▶ Emanuel van Meeteren, *Historie der Nederlanden en haar naburige oorlogen tot 1612, Amsterdam 1647*, geraadpleegd via Googlebooks voorjaar 2015.
- Melchers 2014** ▶ Rob Melchers, *De Beaufort. Geschiedenis van een aanzienlijke familie van 1613 tot 1876*, Hilversum 2014.
- Van Nimwegen 2003** ▶ Olaf van Nimwegen, 'De Republiek als grote mogendheid onder druk (1648-1763). De Republiek der Verenigde Nederlanden in oorlog met Frankrijk', J.R. Bruijn en C.B. Wels (reds.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, Amsterdam 2003, 65-104.
- Van Nimwegen 2006** ▶ Olaf van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1699*, Amsterdam 2006.
- Painter 1979** ▶ Sidney Painter, *A History of the Middle Ages 284-1500*, London 1979.
- Parker 1988** ▶ Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*, Cambridge 1988.
- Piketty 2014** ▶ Thomas Piketty, *Capital in the 21st Century*, Harvard 2014.
- Ploos van Amstel 1984** ▶ J.J.A. Ploos van Amstel, 'Gerard Ploos van Amstel (1617-1695): een Stichtse officier in het Staatse leger', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1984, 52-98.
- Price 1995** ▶ J.L. Price, 'The Dutch Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: H.M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Vol 1, Western Europe*, Londen/New York 1995, 82-113.
- Prins 1970** ▶ W.F. Prins, *Geschiedenis van de Ridderschap van Utrecht*, Utrecht 1970.
- Reich 2013** ▶ Robert B. Reich, *Aftershock. The next Economy and America's Future*, New York 2013.
- Roberts 1956** ▶ Michael Roberts, *The military Revolution 1550-1650*, Belfast 1956.
- Roberts 1967** ▶ M. Roberts, 'Sweden', in: A. Goodwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European States in the pre Reform Era*, New York/Evanston 1967, 136-154.
- Schenk 1967** ▶ H.G. Schenk, 'Austria', in: A. Goodwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European States in the pre Reform Era*, New York/Evanston 1967, 102-117.
- Schreuder 1996** ▶ J.N. Schreuder, *Nachtmerries van de oorlog. Een onderzoek naar nachtelijke herbelevingen van psychotramatische oorlogservaringen*, Leiden 1996.
- Schulten 2003** ▶ Kees Schulten, 'Staat, leger en vloot in de Tachtigjarige oorlog (1568-1648). Ontstaan van de Republiek en het Staatse leger', in: J.R. Bruijn en C.B. Wels (reds.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, Amsterdam 2003, 13-43.
- Spencer 2004** ▶ C. Spencer, *Blenheim. Battle for Europe. How two men stopped the French conquest of Europe*, London 2004.
- Storrs 2005** ▶ C. Storrs and H.M. Scott, 'The Military Revolution and the European Nobility c. 1600-1800', in: J. Black, ed., *Warfare in Europe 1650-1792. The international library of essays on military history*, Aldershot 2005, 3-43.
- Swart 2006** ▶ Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger 1568-1590*, Amsterdam 2006.
- Vogelzang 1992** ▶ F. Vogelzang, 'Van Heer van Ginckel tot Graaf van Athlone: de carrière van een Utrechtse militair (1644-1703)', *Maandblad Oud-Utrecht* 65 (1992) 4, 60-65.
- Vogelzang 2010** ▶ F. Vogelzang, *Van boevenoord tot belastingparadijs. Het leven in IJsselstein in de achttiende eeuw*, IJsselstein 2010.
- Van Zuylen 1980** ▶ Belle van Zuylen, *Cecile. Novelle*, Amsterdam 1980.

Noten

- 1 Vogelzang 1992.
- 2 Ploos van Amstel 1984.
- 3 Piketty 2014; Reich 2013.
- 4 Duby 1985, 21.
- 5 Duby 1985, 339.
- 6 Crouch 2005, 30-37.
- 7 Duby, 340.
- 8 Ehrenreich 1997, 125 ev.

- 9 Duby 1988; France 2015.
- 10 Een dikke houten stam met een ijzeren punt, die zowel als knots als steekwapen gebruikt kon worden.
- 11 Ehrenreich 1997, 145, 178.
- 12 Lukowski 2003.
- 13 Roberts 1956; Parker 1988; Eltis 1995; Know 2001.
- 14 Crouch 2005, 8-14; zie ook Girouard 1981.
- 15 Painter 1979, 362.
- 16 Storrs 2005, 3-9.
- 17 Zie voor de discussie over de militaire revolutie bijvoorbeeld Swart 2006.
- 18 Storrs 2005, 14-18.
- 19 Swart 2006, 54.
- 20 Swart 2006, 26-31.
- 21 Dethlefs 2014, 71, 75.
- 22 Schulten 2003, 33.
- 23 Van Nimwegen 2006, 34.
- 24 Schulten 2003, 36-37.
- 25 Prins 1970, 14.
- 26 Van Bommel 1988 .
- 27 Van Nimwegen 2003, 72.
- 28 Van Nimwegen 2006, 35-36.
- 29 Van Nimwegen 2006, 37.
- 30 Van Nimwegen 2003, 66.
- 31 Van Nimwegen 2003, 83-84.
- 32 Van Meeteren 1647, 600; Het Utrechts Archief, notarieel U034a005.
- 33 Nederlands Adelsboekje 1906, 307-308.
- 34 Dethlefs 2014, 59.
- 35 Langer 1980, 103.
- 36 Storrs, 30-42.
- 37 Lukowski 1995, 5.
- 38 Gietman 2010, 192-200.
- 39 Roberts 1967 .
- 40 Jespersen 1995.
- 41 Goodwin 1995.
- 42 Doyle 2009, 51-54.
- 43 McManners 1967.
- 44 Schenk 1967; Van Horn Melton 1995.
- 45 Nederlands Adelsboek 1911, 462-464.
- 46 Melchers 2014 .
- 47 Price 1995, 95.
- 48 De Nederlandse Leeuw 1915, 19.
- 49 Vogelzang 2010, 222.
- 50 Nederlands Adelsboekje 1910, 79-81.
- 51 Nederlands Adelsboekje 1913, 505-508.
- 52 Nederlands Adelsboekje 1911, 434-444.
- 53 Van Zuylen 1980, 18.
- 54 Dubois 1993, 60-61.
- 55 Dubois 1993, 189.
- 56 Dubois 1993, 274.
- 57 Zie bijvoorbeeld Spencer 2004, 186-188.
- 58 Zie bijvoorbeeld Schreuder 1996, 30-31; Lerner 2003.